

Budování evangelických sborů ve východních Čechách v „dlouhém“ 19. století (1781-1918)

(Aufbau der evangelischen Gemeinden in Ost-Böhmen im „langen“
19. Jahrhundert (1781-1918))

Úvodní poznámka: Příspěvek vychází z materiálu shromážděného v rámci *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Praha 2009) a zabývá se oblastí současného Chrudimského a Královéhradeckého seniorátu ČCE. Ve sledovaném období šlo o Chrudimský seniorát HV (který zasahoval i do dnešního seniorátu Poličského), východní část Poděbradského seniorátu HV, východní část Čáslavského seniorátu HV (existoval v letech 1871-1952) a severovýchodní část České superintendence AV, respektive po jejím rozdělení v roce 1901 o většinu Východní (= české) superintendence AV a některé sbory Západní (= německé) superintendence AV. Vzhledem k časovým proměnám politických i církevních územněsprávních celků a ke skutečnosti, že církevní správní obvody nerespektovaly zemské, příp. další politické hranice, není jiný typ regionálního vymezení příliš smysluplný.

Zrod moderního českého evangelictví představuje vydání Tolerančního patentu císařem Josefem II. (1781). Patent v kontextu osvícenského pojetí náboženství povoloval vedle nadále „panujícího“ římskokatolického vyznání také evangelictví AV a HV a (pro sledovanou oblast nevýznamné) pravoslaví. Měl umožnit dosavadním tajným nekatolíkům, kteří přečkali období protireformace, řádný náboženský život a „proto-občanskou“ participaci. Patent však zároveň stanovoval omezující podmínky pro nekatolické věřící, především v ekonomické, církevně-správní a symbolické oblasti. Právo na „veřejný kult“, tedy zakládání evangelických sborů, bylo nenárokové a podléhalo schválení státních úřadů, smělo k němu docházet jenom v oblastech s dostatečným množstvím evangelíků. Tím vším mělo být zdůrazněno setrvalé výlučné postavení římskokatolické církve.

V Čechách a na Moravě se k povoleným evangelickým vyznáním během osmdesátých let 18. století přihlásilo asi 80 tisíc osob, zhruba 2 % tehdejší populace, a vzniklo 24 sborů AV a 55 sborů HV. V zásadě lze říci, že šlo o všechny dosavadní tajné nekatolíky nebo alespoň jejich velkou část, setrvání v reformační tradici bylo na konci 18. století již jen okrajovou záležitostí, typickou hlavně pro odlehlejší oblasti (i tam se však jednalo jenom o malou část společnosti. Výjimky, např. Valašsko, jenom potvrzovaly pravidlo – zcela jiná situace naproti tomu byla ve Slezsku). Vzájemné rozhraničování obou církví přitom bylo dost složité a v některých oblastech – typicky právě ve východních Čechách – situaci komplikovalo také náboženské sektářství: někteří předtoleranční vůdci tajných nekatolíků se kvůli rozdílným teologickým názorům odmítli podřídit autoritě přicházejících pastorů, v čemž byli následováni nezanedbatelným množstvím věřících. V východních Čechách vznikly 4 sbory AV a 12 sborů HV (dva z nich ovšem byly záhy suspendovány a obnoveny až po 20-50 letech).

Nově ustavené evangelické sbory musely čelit řadě sociálně, ekonomicky i nábožensky zakotvených problémů. Evangelíků bylo málo, nebohatých, žijících v obklopení obrovskou převahou římských katolíků. Sbory (zejména AV) byly tak rozsáhlé, že to neumožňovalo efektivní duchovní správu, a přesto stěžejní ekonomicky zajistit vlastní existenci. Pro všechny sbory také platila dost tíživá omezení vyplývající z Tolerančního patentu. Někde pomohla vrchnost (která samozřejmě zůstala katolická), vedená k tomu osvícenskými ideály, ale nebylo to samozřejmostí – vyskytly se také případy bigotních katolíků, kteří svým

poddaným odlišného vyznání házeli klacky pod nohy, nebo případy, kdy došlo k hádkám mezi vrchností a evangelickými poddanými, jež ty druhé stály ztrátu dřívější podpory. Podstatné však byly také problémy náboženské povahy, vzájemné boje mezi AV a HV a sektáři. I pokud věřící v evangelických církvích setrvali nebo se do nich po určité „sektářské periodě“ vrátili (často k tomu docházelo s generační výměnou), uchovávali si řadu problematických nebo i zcela heterodoxních představ, které nabyli v období pronásledování, a jen neochotně se podřizovali autoritě duchovních. Sami duchovní toleranční doby, jakkoli vlastně nově založili moderní české evangelictví, ostatně nebyli právě nejschopnější. Intelektuálně lépe vybavení luteráni museli z Čech a Moravy často odejít kvůli odporu sborů i jejich ekonomické slabosti, a teologické vzdělání reformovaných vesměs nebylo nejlepší. Naproti tomu se vůbec neuplatňovaly jazykové či nacionální rozpory.

Prvních 70 let tolerance, tzv. toleranční doba, byla vyplněná vlastně jen úsilím o holé přežití. Evangelictví sice bylo povolené a institucionalizované, čelilo však obrovským vnějším i vnitřním problémům a proto zůstalo sociálně zcela marginální. Nezaniklo, ale také ničím nad svoji (neplnoprávnou) existenci nevyniklo. Čistě početně vzato: ve východních Čechách došlo ke vzniku jediného nového sboru, další dva dočasně suspendované sbory byly obnoveny. Důvody ve všech případech spočívaly v potřebách evangelické komunity, která zůstala uzavřená do sebe (šlo o alespoň základní církevní správu příliš rozsáhlých oblastí), nikoli o nějaké přestupové hnutí.

Zásadní změnu přineslo tzv. Protestantské provizorium (1849), respektive Protestantský patent (1861), jež byly důsledkem revoluce 1848-49 a nastupujícího liberalismu. Šlo o zrušení dosavadních ekonomických a symbolických omezení, která z evangeliků dělala „věřící druhé kategorie“, Protestantským patentem byli dokonce formálně zrovnoprávněni s římskokatolickou církví. Za zrovnoprávnění evangeliků se přitom zasazovali mnozí liberální katolíci (kteří na něm také reálně měli větší podíl než samotní evangelíci) a vláda je povolila hlavně proto, aby žadatele (resp. evangelickou minoritu) alespoň částečně uspokojila a nemusela povolit víc.

Bezprostředním ohlasem zrovnoprávnění uvnitř evangelických sborů, který si udržel svůj význam až do konce 19. století, byla horečná budovatelská činnost. Evangelíci se chtěli „vyrovnat“ římským katolíkům, takže začali budovat monumentální kostely, nebo alespoň ke stávajícím modlitebnám přistavovali nová průčelí a věže. Specifika evangelického pojetí sakrálního prostoru se tím namnoze ztrácela a mezicírkevní „soutěživost“ o větší kostel nebo vyšší věž často nebrala ohled ani na reálné ekonomické možnosti sborů – šlo o statusové symboly. Částečně podobný charakter měla i nová vlna zakládání evangelických škol a hřbitovů, způsobená ovšem také rakouským konkordátem se Svatým stolcem (1855-70). Ačkoli v případě konfesionálních škol šlo o budování za cizí peníze – jejich provoz v šedesátých letech 19. století hradil stát, evangelíci si pak velice stěžovali na nové školské zákony, které to ukončily.

Teprve daleko za touto budovatelskou činností následovaly snahy některých duchovních o prohloubení zbožnosti, vnitřní misie, církevní tisk a sociální působení. Tyto snahy byly ve druhé polovině 19. století neseny vlnou nového konfesionálního vědomí, reagující i na zahraniční podněty. Obecně přitom lze hovořit o vzestupu evangelických elit, tvořených už nejen duchovními (v této době nositeli konfesionalizace), ale také laiky (z nichž se mnozí vydávali spíše směrem k liberálnímu pojetí víry). Evangelíci v tomto období vstoupili do veřejného prostoru a mnozí z nich začali zaujímat významné hospodářské, sociální nebo intelektuální postavení, postupně dokonce ve větším množství případů, než by odpovídalo jejich zastoupení ve společnosti.

Změněné společenské podmínky současně umožnily početní růst evangelické menšiny a konsekventní vznik řady nových sborů, a to ze sociálních i náboženských důvodů. Sociální důvody, „pokračující“ z tolerančního období, jenom rozšířené po pádu dřívějších omezení,

čítaly potřebu efektivnější církevní správy (ve východních Čechách takto vzniklo 5 nových sborů a 4 filiální sbory) a nově také reakci na postupující urbanizaci (7 sborů a 3 filiálky, řada kazatelských stanic). Urbanizace a proměna náboženského života však s sebou nesly také nové náboženské výzvy. V českých zemích se objevily misie „svobodných“ církví, které pro evangeliky představovaly konkurenci, a na které bylo třeba reagovat (také) zakládáním nových sborů. Ještě důležitější ale bylo hnutí Los-von-Rom mezi německojazyčným obyvatelstvem, které začalo ztotožňovat „němectví“ s „luterstvím“. Nikde sice výrazněji neohrozilo dominantní postavení římskokatolické církve a ve východních Čechách bylo dokonce ještě slabší než v jiných oblastech, ale přesto (spolu s urbanizací) vedlo ke vzniku 5 nových sborů a řady kazatelských stanic. Byly-li v osmdesátých letech 18. století ve východních Čechách 4 sbory AV a 10 sborů HV, v okamžiku skončení první světové války jich bylo už 11 a 19.

Hnutí Los-von-Rom do církve AV přivádělo liberálně orientované, městské, často intelektuálně, sociálně či ekonomicky lépe postavené věřící, čímž podstatně měnilo charakter (německojazyčné části) této církve. Současně to však vylepšovalo celkovou sociální recepci evangeliků ve společnosti Konvertité k evangelictví a jejich obdobně naladěni faráři se nicméně dostávali do sporů s konfesionálně orientovanou českojazyčnou částí církve, přestalo být možné aby na německojazyčné sbory přicházeli faráři českého původu (což bylo v toleranční době běžné). Kromě teologických a nábožensko-sociálních otázek je příznačné, že zatímco sbory českého jazyka po celou druhou polovinu „dlouhého“ 19. století trvaly na budování „katolizujících“ chrámů nebo alespoň na klasických stavebních slozích (novorománský, později novorenesanční styl – politicky podmíněná tzv. česká renesance), německojazyčné sbory byly progresivnější (při stavbě jejich kostelů se brzy prosadila secese, místo klasických kostelů se začaly objevovat sborové domy).

Zlepšení poměrů a současná relativně vysoká koncentrace evangeliků ve východních Čechách (v Čechách nejvyšší) vedly k tomu, že právě zde po polovině 19. století vznikly dvě instituce celocírkevního dosahu: reformovaný učitelský ústav v Čáslavi (jediný v Předlitavsku), který i přes problematickou kvalitu až do počátku 20. století tvořil vlastně jediné intelektuální centrum české a moravské církve HV, a Lutherův ústav (alumnem AV) v Hradci Králové, ten se však z řady důvodů obdobným intelektuálním centrem nikdy nestal. Úspěšnými díly konfesionalistů z řad AV naopak byly časopis *Evenjelický církevník*, *Evanjelická matice* a kalendář *Hus*.

Mohutný rozvoj evangelických církví (mohutný, srovnáváme-li jej s poměry toleranční doby, ne s postavením římskokatolické církve) ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století a související plně etablování evangeliků ve společnosti, dokonce leckdy „více než plně“, ovšem nebyly prosty stínů. Ke složitým vnitrocírkevním diskusím vedl u reformovaných boj o tzv. čáslavské zřízení, tedy otázky vztahu církve a státu, církevní vrchnosti a ne/samostatnosti jednotlivých sborů, dále konkurenční misie „svobodných“ církví a konfesionalismus spojený s otázkami návaznosti na tradici české reformace a potažmo i s nacionalismem a politikou. V luterské církvi šlo především o nacionalismus a konfesionalismus: začali se svářet Češi a Němci a stále zřejmější bylo její faktické rozdělení na nacionální bázi (až po rozdělení superintendence v roce 1901); čeští luteráni se v této situaci stále více blížili českým reformovaným.

Východočeský prostor ukazuje (kromě dlouho převažujících případů opačných) příklady přátelského soužití obou evangelických církví, objevily se zde společné modlitebny a společně spravované kazatelské stanice. Byla to jakási „unie před unií“, k níž nakonec došlo v roce 1918 spojením všech českojazyčných sborů AV a HV do ČCE. Církevní unie měla ovšem i své stíny, namnoze právě ty, jichž se její odpůrci obávali: vedla k faktickému zániku luterství v ČCE, k vítězství nacionálních hledisek nad náboženskými a k celkovému

zpovrchnění víry, která se sice rétoricky hlásila k tradicím české reformace, ale v níž bylo mnohem víc „Kulturprotestantismu“.

ČCE se stala „první (dobrovolně) sjednocenou církví v srdci Evropy“ – ale druhou stranou této charakteristiky bylo nové církevní rozdělení. Z nábožensko-nacionalistické ČCE byly vyloučeny (resp. nebyly do ní ani pozvány) všechny německojazyčné sbory a vyvolala dělení i ve většině sborů doposavad jazykově smíšených. Ve východních Čechách šlo o 22 úplně nebo většinou českých sborů, 5 sborů německých a 3 sbory smíšené. Nová Německá evangelická církev se musela ustavit vlastně jako „zbytková“ organizace, což spolu s rozbujelým nacionalismem nepřidalo jejímu pozitivnímu vztahu vůči Československu i bývalým bratřím ve víře (dalším důvodem byla „zrada luterství“ ze strany českých luteránů). Lepší to ovšem nebylo ani z české strany, ČCE se k německým evangelíkům nechovala nejlépe, a to nikoli z konfesionální důvodů, ale primárně opět z důvodů nacionálních – tato situace pak skončila odsunem / vyhnáním českých Němců.